

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24



Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1200](https://doi.org/10.12681/byzsym.1200)

Copyright © 2015, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2015). Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 399–402.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.1200>

Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, edited by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, volume 388. Medieval Confluences Series, volume 1], Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe 2011, σελ. xiv + 226. ISBN 978-0-86698-436-2

Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Well Begun is Only Half Done* (ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ἡ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμῖσιν εἶναι παντὸς [Ἀριστοτέλης Πολιτικά 1303b 29· πβλ. Ἡθικὰ Νικομ. 1098 b 5: δοκεῖ γὰρ πλεῖον ἢ ἡμῖσιν τοῦ παντὸς εἶναι ἢ ἀρχή]), στὸν τόμο αὐτὸν ἐκδίδονται ἑπτὰ μελέτες ποὺ διερευνοῦν πτυχὲς τῆς ἐπίδρασης καὶ τοῦ τρόπου διάδοσης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ, συριακὴ, ἑβραϊκὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση.

Ἡ γενικὴ ἐπιμέλεια ἀνήκει στὸν Β. Σύρο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ μὲ θέματα ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν¹. Ὁ ἴδιος ὑπογράφει καὶ τὴν εἰσαγωγὴ (Forgotten Commentators Society: Aristotle's Political Ideas in Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Garb, σσ. 1-16): ἐδῶ παρουσιάζονται συνοπτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ συνθέτουν τὸν παρόντα τόμο καὶ ἡ

1. Βλ. τὰ βιβλία του *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Leiden 2007) καὶ *Marsilius of Padua at the Intersection of Ancient and Medieval Traditions of Political Thought* (Toronto 2012), καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄρθρων του ἐνδεικτικὰ: α) A Note on the Transmission of Aristotle's Political Ideas in Medieval Persia and Early Modern India. Was there any Arabic or Persian Translation of the Politics?, *Bulletin de philosophie medievale* 50 (2008), 303-310, β) Between Chimera and Charybdis: Byzantine and Post-Byzantine Views on the Political Organization of the Italian City-States, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 451-504 καὶ γ) An early modern South Asian Thinker on the Rise and Decline of Empires: Shāh Walī Allāh of Delhi, the Mughals, and the Byzantines, *Journal of World History* 23 (2013), 793-840.

προβληματική τους και εκτίθενται οί λόγοι γιά τοὺς ὁποίους ἦταν ἀναγκαία μιὰ παρόμοια προσέγγιση: ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἀριστοτελικῆς πολιτικῆς σκέψης σὲ διάφορα μεσαιωνικά πολιτικά συγγράμματα τοῦ χώρου τῆς Μεσογείου, γραμμένα σὲ ἄλλες γλῶσσες πέραν τῶν λατινικῶν, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐπαρκῶς καὶ ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη εἶναι ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀνιχνεύονται κυρίως ἐπιδράσεις τῶν πολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνα.

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἄρθρα ἀναφέρονται στὴν ἐπιρροή τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν ἀραβικὴ παράδοση τόσο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὅσο καὶ τῆς ἀραβοκρατούμενης Ἰσπανίας. Εἰδικότερα στὸ ἄρθρο τοῦ John Watt (*Aristotle's Rhetoric and Political Thought in the Christian Orient and in al-Fārābī, Avicenna, and Averroes*, σσ. 17-47) διερευνῶνται οἱ πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ al-Fārābī (περ. 872-950/951), τοῦ Avicenna (980-1037), καὶ τοῦ ἀνδαλουσιανοῦ Averroes (1126-1198): καὶ οἱ τρεῖς φιλόσοφοι βασίζονται κυρίως στὴν ἀριστοτελικὴ *Ρητορικὴ*, τὴν ὁποία ὁ πρῶτος εἶχε γνωρίσει πιθανότατα μέσω τῆς συριακῆς παράδοσης, καὶ συνθέσσε ὑπόμνημα στὸ ἔργο. Τὸ ὑπόμνημα αὐτό, χαμένο σήμερα, τὸ εἶχαν ὑπ' ὄψιν οἱ δύο ἄλλοι. Καὶ στοὺς τρεῖς διαπιστώνεται ἓνα ἀμάλγαμα ἀντιλήψεων διαφορετικὸ τόσο ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ Πλάτωνα ὅσο καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη². Ἡ *Ρητορικὴ* κατὰ τὴν ἄποψή τους μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ μέσο διάδοσης τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης στὴν κοινωνία μὲ τὴν μέθοδο τῆς πειθοῦς. Καὶ ἂν οἱ φιλόσοφοι εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ κυβερνήτες, τότε ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις γιά τὴν δημιουργία τῆς ἰδανικῆς πόλης³.

Στὸν διασωζόμενο σὲ λατινικὴ μετάφραση (ἀπὸ τὸν Hermanus Alemanus στὸ Toledo τὸν 13ο αἰῶνα) πρόλογο τῶν σχολίων στὴν *Ρητορικὴ* τοῦ al-Fārābī βασίζεται ἡ Frédérique Woerther (*La Rhétorique d'Aristote comme moyen de diffusion des idées politiques aristotéliciennes dans la philosophie politique arabe: les Didascalie in Rethoricam ex glosa Alfarabii*, σσ. 49-71) ἡ ὁποία ἀνιχνεύει πῶς ὁ ἄραβας φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὴν δική του θεωρία περὶ πολιτικῆς, πάντα στὰ ἴχνη τοῦ νεοπλατωνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

Ἡ μελέτη τοῦ Jules Janssens (*Ibn Bājja and Aristotle's Political Thought*, σσ. 73-95) ἐξετάζει τὴν πολιτικὴ σκέψη ἑνὸς ἄλλου ἀνδαλουσιανοῦ, λίγο παλαιότερου τοῦ Ἀβερρόη, τοῦ πολυμαθοῦς Ibn Bājja (περ. 1085-1138), γνωστοῦ

2. Κάτι ἀνάλογο δηλαδὴ μὲ τὴν περίπτωση τῶν νεοπλατωνικῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ R.R. SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle*, στὸν τόμο *Aristotle transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca 1990, 1-30.

3. Εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ διόρθωση στὴν σημ. 6 τῆς σελ. 19: Elizabeth Jeffreys ἀντὶ Jeffries.

στην Δύση με την λατινοποιημένη μορφή του ονόματός του «Avenpace», ό οποίος βασίζεται αρκετά στα *Ἠθικά Νικομάχεια* για να διαμορφώσει τις δικές του απόψεις.

Τέλος ό N. Peter Joosse (*Between Enigma and Paradigm: The Reception of Aristotle's *Politica* in the Near East: The Arabic and Syriac-Aramaic Traditions*, σσ. 97-120) επιχειρεί να ανιχνεύσει επιδράσεις τών ἴδιων τών *Πολιτικῶν* στην άραβική και συριακή-άραμαϊκή παράδοση, διερευνώντας συγχρόνως και άλλες παραμέτρους του προβλήματος τής διάδοσης τών άριστοτελικῶν πολιτικῶν θεωριῶν γενικότερα στην Ἑγγύς Ἀνατολή.

Τό άρθρο του Ἀ. Καλδέλλη (*Aristotle's Politics in Byzantium*, σσ. 121-143) αναφέρεται διαχρονικά στην άπήχηση τών *Πολιτικῶν* στούς Βυζαντινούς: ἄν και τό κείμενο ἔχει διαδοθεῖ σέ πολύ λιγότερα χειρόγραφα από ό, τι άλλα κείμενα του Ἀριστοτέλη, ώστόσο αρκετοί λόγιοι τής περιόδου -μεταξὺ τών όποιῶν αυτοκράτορες όπως ό Ἰουλιανός και ό Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις και άνώτεροι κρατικοί αξιωματούχοι όπως ό Θεμιστιος και ό Θεόδωρος Μετοχίτης- δέν τό άγνοούσαν και ἡ επίδρασή του ἦταν σημαντική για τήν διαμόρφωση τών πολιτικῶν θεωριῶν τους⁴.

Οί δύο τελευταῖες συμβολές επικεντρώνονται στην έβραϊκή παράδοση. Τό άρθρο του Α. Melamed (*Aristotle's Politics in Medieval and Renaissance Jewish Political Thought*, σσ. 145-186) άποτελεῖ έπεξεργασμένη και έπαυξημένη άγγλική μετάφραση παλαιότερου άρθρου του ἴδιου, που εἶχε δημοσιευθεῖ στα έβραϊκά τό

4. Στην άφθονη και κατατοπιστική βιβλιογραφία θα μπορούσαν να προστεθοῦν και οί ακόλουθοι τίτλοι: στην σελ. 133, σημ. 27 για τόν Δαβίδ τόν Ἀρμένιο ἡ μελέτη του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Δαβίδ ό Ἀρμένιος και ἡ παρουσία του στα έργα τών Βυζαντινῶν σχολιαστῶν του Ἀριστοτέλους, στό: *Ἀρετῆς Μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1983, 279-290 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Ἀθήνα 2002, 303-314]. Στην σελ. 135, σημ. 31 για τόν Μιχαήλ Ἐφέσου ώς σχολιαστή τών *Ἠθικῶν Νικομαχείων* χρήσιμη θα ἦταν και παραπομπή στο άρθρο τής Κ. ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X, στο: C. BARBER - D. JENKINS, *Medieval Greek Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Leiden-Boston 2009, 197-201. Ἐπίσης για λόγους ιστορικούς θα έπρεπε να αναφερθεῖ ό πλήρης τίτλος και ἡ πρώτη δημοσίευση του άρθρου του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ἀγνοήθηκε στο Βυζάντιο ἡ πολιτική φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους;, στό: *Φιλοσοφία και πολιτική. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα 1982, 230-236, άντὶ τής άπλής παραπομπῆς στην ανάπτυψή της στον τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, 505-511, όπως συμβαίνει στην σ. 120 σημ. 1 και σ. 135 σημ. 32.

1992⁵ διερευνώνται αναλυτικά οι αναφορές έβραίων στοχαστών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης στις πολιτικές απόψεις του Άριστοτέλη, τις όποιες είχαν γνωρίσει, μέσω των μεταφράσεων από τα άραβικά, κυρίως των *Ήθικων Νικομαχείων* και της *Ρητορικής*. Ο μόνος που έπηρεάστηκε σημαντικά από τα *Πολιτικά* ήταν ο Isaac Abravanel (1437-1508), αλλά δέν υπάρχει συμφωνία στο έρώτημα αν και αυτός είχε άμεση πρόσβαση στο ίδιο το άριστοτελικό κείμενο, ή έμμεση, μέσω του συγγράμματος *De regno* του Θωμά Άκινάτη. Ο συγγραφέας τονίζει επίσης ότι το πρόβλημα της έπιρροής του δυτικού σχολαστικισμού στην έβραϊκή παράδοση χρειάζεται συστηματικότερη έρευνα, και έπισημαίνει ότι και σήμερα μεταξύ των συγχρόνων μελετητών του Άριστοτέλη στο Ίσραήλ το ένδιαφέρον για τα *Πολιτικά* δέν είναι τόσο έντονο και δέν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα πλήρης μετάφραση του έργου.

Στο τελευταίο άρθρο της συλλογής ο Jean-Pierre Rothschild (*La contestation des fins de la politique selon Aristote chez quelques auteurs juifs du moyen age tardif en Espagne*, σσ. 187-221) εξέτάζει πώς αντιμετώπιζον και πώς προσεγγίζουν τις άριστοτελικές αντιλήψεις περι διακυβέρνησης ο Nissim της Girona (1320-1380), ο Hasdai Crescas (1340-1410), ο Joseph ben Shem Ton (1400-1455) και ο Isaac Abravanel (1437-1508). Οί τρεις πρώτοι βασίστηκαν κυρίως στα *Ήθικά Νικομάχεια*, ο τελευταίος, όπως έχει αναφερθεί και στο προηγούμενο άρθρο, ήταν περισσότερο έξοικειωμένος με τα ίδια τα *Πολιτικά*, μέσω πιθανότατα του Θωμά Άκινάτη. Και ο τόμος ολοκληρώνεται με σύντομο εύρετήριο (σσ. 223-226) άρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων, καθώς και σύγχρονων μελετητών.

Συνολικά πρόκειται για χρησιμότατο βιβλίο, το όποιο διεισδύει σε θέματα πολύπλοκα, όπως είναι οι άλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων, και διευκολύνει την παρακολούθηση της πορείας και τα στάδια διάδοσης των ιδεών. Έκτος από τα έργα των βασικών στοχαστών που αποτελούν το έπικεντρο της έρευνας περιλαμβάνονται και αναφορές σε πάμπολλα παρεμφερή κείμενα, καθώς και πλουσιότατη βιβλιογραφία. Αναμφίβολα ο τόμος θα αποτελέσει βασικό βοήθημα για τούς άσχολούμενους με παρόμοια θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

5. Στο περιοδικό *Pe'amim* 51 (1992), 27-69.